

ЖІНКИ В БАБИНСЬКОМУ СОЦІУМІ

Реферат: В статті порушується проблема соціальної інтерпретації жіночих поховань у могильниках дніпро-донської бабинської культури (ДДБК). Авторка намагається розглянути дискусійне питання щодо приналежності небіжчика/небіжчиці до окремої соціальної страти, керуючись поховальним обрядом і приданим. Спираючись на обрядово-інвентарні ознаки, запропоновано виділення можливих критеріїв статусних поховань. Окремо розглядаються нетипові для жінок поховання зі стрілами та пряжками, що зазвичай трактуються, як суто чоловічі атрибути. Рідкісність таких поховань у бабинців натякає на особливий стан жінки в середовищі скотарів доби фіналу середньої бронзи межиріччя Дніпра і Дону.

Ключові слова: Східна Європа, доба бронзи, дніпро-донська бабинська культура, могильники, поховальний обряд, гендерні ролі, жінки.

Вступ. У традиційних європейських суспільствах жінкам зазвичай відводилось місце поряд з чоловіком. У соціальному житті їх активність реалізувалась у площині народження та виховання дітей, збереження сімейних цінностей, турботі про родинне вогнище і чоловіка. Жінка у традиційних народів мала власне, чітко визначене місце в соціумі. Для дописемних соціумів, до яких належить і людність дніпро-донської бабинської культури (ДДБК), основним джерелом інформації виступають археологічні джерела. В свою чергу, для вивчення соціальної стратифікації більше інформації дають матеріали могильників. Поховальна обрядовість, особливо інвентарна її складова, завдяки методам порівняльного аналізу може виявити соціальну диференціацію всередині суспільства. Жіночі поховання ДДБК також є неоднорідними, а різняться за кількісним і якісним складом поховального приданого. Також серед них виділяються захоронення з нетиповим реманентом – наконечниками стріл і пряжками, які зазвичай характеризують чоловічі комплекси. Досліджуючи ці відмінності жіночих поховань, а також зіставляючи їх з чоловічими, спробуємо визначити, яке місце жінка посідала в бабинському суспільстві.

В сучасній українській науці, особливо серед праісторичних проблем, помітним є брак досліджень з гендерної проблематики. Доба бронзи, вивчення якої ґрунтується переважно на археологічних джерелах, досліджена в цьому плані доволі слабо. Існують лише поодинокі праці, які торкаються питань статевовікової диференціації чи особливостей поховального обряду представників різних культур. Ґрунтовного, всебічного дослідження саме жіночих поховань цього періоду в Україні немає. Цими обставинами зумовлюється актуальність розпочатого дослідження, метою якого є спроба визначення місця та ролі жінки в середовищі скотарів доби фіналу середньої бронзи. Запропонована стаття є спробою подивитись на жінок ДДБК крізь призму гендерних досліджень, спираючись на доступні археологічні джерела.

Джерела та методика. Джерельна база дослідження складається з наявного у розпорядженні автора масиву джерел, який становить 87 поховань, ідентифікованих як жіночі на підставі антропологічних визначень і/або обрядово-інвентарних ознак, спираючись при цьому на розробки В.В. Отроценка [Отроценко 1992] і Р.О. Литвиненка [Литвиненко 2007]. Загальна база жіночих поховань ДДБК, звичайно ж, є більшою, але в дослідженні були використані лише доступні авторові матеріали. Загальну археологічно вибірку було укомплектовано, спираючись на принцип бінарної опозиції, виявлений у поховальній обрядовості чоловіків і жінок. Таким чином, поховання, що не мали антропологічних визначень, відносились до жіночих за наявності елементів “жіночої” обрядовості. При аналізі поховального приданого застосовувався метод кореляції.

Історіографія. Проблема вивчення статевовікової диференціації ДДБК тісно пов’язана з проблемою загальної періодизації культурного кола Бабине. Поступове накопичення джерел від середини минулого сторіччя призвело до необхідності вивчення та інтерпретації

матеріалів чисельних курганних могильників. Однією з перших схем періодизації бабинських пам'яток стала схема, розроблена І.Ф. Ковальновою для північно-степового Лівобережжя Дніпра, в якій бабинська культура (КБК) була представлена лише похованнями зі західною орієнтацією кістяка [Ковалева 1981, с. 17-20]. Схожа періодизація була створена І.О. Післарієм для Східної України [Писларий 1982]. Обидві схеми відносили поховання зі східною орієнтацією небіжчика до пізнього періоду існування культури. Невдовзі О.Р. Дубовська запропонувала нову періодизацію для бабинських пам'яток Сіверського Дінця та Північно-Східного Приазов'я, в якій здійснила чіткіший розподіл поховань за комплексом екстрапольованих на стратиграфію критеріїв: тип поховальної споруди, положення небіжчика, склад поховального інвентарю [Дубовская 1985]. Загалом авторка виділила вісім обрядових груп, розподілених по чотирьох хронологічних горизонтах. В ранньому горизонті поховань дослідницею було виявлено дві підгрупи, які різнилися позою небіжчика: група А характеризувалась положенням на лівому боці зі західною орієнтацією, а група Б – правобічна зі східною орієнтацією. Як зазначалося вище, саме східна група в попередніх періодизаціях вважалася пізнішою від західної.

Спираючись на це відкриття, В.В. Отрощенко проаналізував матеріали поховань з територій Ростовської, Харківської, Полтавської, Дніпропетровської та Запорізької областей [Отрощенко 1992]. За його припущенням, поховання групи Б у схемі О.Р. Дубовської є захороненнями жінок, оскільки в них присутні прикраси та відсутні зброя й інші ознаки чоловічих поховань. Дослідження у цьому напрямку продовжив Р.О. Литвиненко, який, в свою чергу, довів, що виявлене статеве протиставлення груп А і Б (жіноча і чоловіча) є притаманним для раннього періоду ДДБК, а в пізніших горизонтах цей принцип, хоча і фіксується, проте в розмитому вигляді [Литвиненко 2007]. Така поховальна обрядовість, захід – схід або чоловік – жінка, є проявом існуючої бінарної опозиції, при якій зберігається спільний для обох статевих груп обрядовий знаменник – звернення небіжчиків обличчям до півночі. Це дало підстави зробити висновок, що “статева диференціація в поховальній практиці бабинського населення, що проявляється в наявності двох відповідних обрядових груп (чоловічої й жіночої), достовірно фіксується лише в Дніпро-Донській БК, причому на ранньому етапі”. Саме жіноча група поховань на ранньому етапі ДДБК й розглядається у запропонованому нами дослідженні.

Окремо слід зазначити, що наше дослідження здійснюється в рамках популярних на сучасному етапі археології гендерних студій. Особливо вони активізувались у 2000-х роках. Наразі гендерна проблематика в археології досліджується на теренах Європи, Азії та Америки. Серед європейських дослідників слід виокремити Яна Турека, серед праць якого є присвячені інтерпретації жіночих підліткових поховань, зокрема зі зброєю та сагайдаками [Turek 2013]. В українській історіографії відзначимо праці О.Є. Фіалко, яка досліджує жіночі поховання скіфської доби [Фіалко 2012]. Важливими для нас стали праці В.В. Циміданова, зокрема його ґрунтовного дослідження з соціальної структури зрубної культури [Цимиданов 2004], методика якого та висновки нерідко запозичуються фахівцями для вивчення соціальної диференціації давніх суспільств, насамперед доби бронзи. Проте, як зазначалося вище, наразі відсутні праці, які би досліджували місце та роль жінок у бабинському суспільстві.

Дослідження. Об'єктом запропонованого дослідження є жіночі поховання дніпро-донської бабинської культури. У 1989 та 1991 роках В.В. Отрощенко і К.П. Бунятян було запропоновано схему, яка демонструвала соціальну стратифікацію всередині зрубного суспільства [Отрощенко 1989; Бунятян, Отрощенко 1991]. Попри те, що схему було розроблено на матеріалах культури доби пізньої бронзи, вважаємо за доцільне використовувати її теоретичну частину для соціальних реконструкцій людності ДДБК. Отже, автори виокремлюють серед масиву поховальних пам'яток 6 груп, які припустимо відповідають різним групам населення (за майновим та соціальним рівнем). До першої групи відносяться безінвентарні поховання, віднесені до найбіднішої та частково залежної верстви.

Друга група презентована рядовими повноправними представниками спільноти середнього рівня. Третя група – поховання, що мали 1-2 ознаки підвищеного статусу, можливо відносились до перехідної ланки від рядового общинника до знаті. Четверта група – поховання з прикрасами, більшість з яких – жіночі. До п'ятої групи включено поховання знаті. Шоста група – це супроводжуючі поховання [Бунятян, Отрощенко 1995, с. 121]. Саме цю схему взято за основу нашого дослідження. Враховуючи особливості бабинської жіночої поховальної обрядовості, доцільним буде структурувати масив поховань за трьома групами, які, на нашу думку, відповідають певним стратам населення. Таким чином, можна виділити три групи поховань: 1) безінвентарні; 2) з типовим інвентарем; 3) з нетиповим для жінок інвентарем.

Розпочати дослідження варто з визначення базових термінів і понять, а саме – “статус” та “ранг”. Безумовно, при вивченні питання соціальної структури будь-якого суспільства, а особливо прадавнього, питання приналежності до окремого соціального прошарку є важливим для розуміння ролі групи всередині соціуму. На нашу думку, в цьому випадку доречним є застосування визначень “статус” і “ранг”, обґрунтовані В.В. Цимідановим [Циміданов 2004, с. 37]. У розумінні цього автора, *статус* – це соціальна роль, а саме відношення людини до відправлення визначеної функції. У багатьох індоєвропейських народів таких функцій три: військова, культова і виробнича. «*Ранг* – це положення індивіда або групи в соціальній ієрархії та суспільній думці» [Циміданов 2004, с. 37]. Таким чином, соціальна структура – це дві перпендикулярні вісі/шкали, утворюючі полігон, на якому визначається статус і ранг. Всередині свого соціуму людина належить до певної групи, в якій має свій статус і ранг, який підвищується протягом життя в процесі руху по “кар’єрній драбині”. Наприклад, представники соціальної групи воїнів можуть мати різний ранг, що потенційно відбивається і в поховальній обрядовості, згідно положення похованого. Таким чином, поховальний обряд може демонструвати розбіжності як на ранговому, так і на статусному рівні [Циміданов 2004, с. 37-38]. Зазначимо, що питання рангових розбіжностей у своєму дослідженні ми практично не торкались, сконцентрувавши увагу на статусах – тобто соціальних ролях.

До першої групи відносяться безінвентарні поховання, атрибутовані як жіночі, у відповідності до практики тілопокладання: скорчено на правому боці, головою до східного сектору. Таких поховань нараховано 28; з них 4 віднесено до дитячих-підліткових (з них 2 – за антропологічними визначеннями). На перший погляд, такі поховання дуже схожі на могили пересічних представниць ДДБК, або за схемою К.П. Бунятян і В.В. Отрощенко, можуть відноситись до малозабезпеченої та частково залежної верстви населення [Бунятян, Отрощенко 1995, с. 120-121]. За логікою, такі поховання мали би складати більшість серед загальної кількості комплексів. Проте їх кількість помітно поступається навіть захороненням з мінімальним поховальним приданим (табл. 1). Крім того, значна частка безінвентарних поховань були впускними в курганах і не супроводжувалися досипками. Ситуація, коли доля безінвентарних поховань є меншою за інвентарні, є типовою для курганних культур доби бронзи.

Другу групу, що включає поховання з типовим для жінок інвентарем, можна поділити на підгрупи. До першої підгрупи віднесено комплекси, в яких серед поховального приданого виявлено керамічний посуд: таких нараховується 22 (25,3% від загальної кількості жіночих) (табл. 2). Тобто кожне 4 жіноче поховання було забезпечене керамічним посудом, тоді, як в середньому по культурі кераміка трапляється дещо рідше – в кожному п'ятому похованні (19,1%) [Литвиненко 2016, с. 211]. Крім того, Р.О. Литвиненко зазначає, що “для певної групи жіночих поховань можна попередньо виділити в якості показового посуду, що має прототипи в інгульській катакомбній культурі – напівсферичні чаші з характерним декором і невеличкі горщики з двома парами наскрізних вушок-наліпів” [Литвиненко 2007, с. 161].

До другої підгрупи віднесено поховання з речовим супроводом, що вважається найбільш типовими “жіночими” атрибутами: намиста і браслети з фаянсу та

Область	Безінвентарні		Інвентарні		Разом поховань	
	Кількість	Питома вага (%)	Кількість	Питома вага (%)	Кількість	Питома вага (%)
Ростовська	5	5,6	8	9,2	13	14,8
Луганська	7	7,9	14	16,1	21	24
Донецька	4	4,4	8	9,2	12	13,6
Харківська	1	1	1	1,1	2	2,1
Полтавська	1	1	6	6,9	7	7,9
Дніпропетровська	6	6,7	12	13,8	18	20,5
Запорізька	5	5,6	9	10,4	14	16
Херсонська	-	-	1	1,1	1	1,1
ЗАГАЛОМ	28	32,2	59	67,8	87	100

Табл. 1. Кількість безінвентарних та інвентарних жіночих поховань по областях

	Намисто	Посуд	Кремій	Кістки тварин	Шкури	Ікла	Стріли	Товкачі	Пряжки
Намисто	■	•••••	•••••	••	•	•••	•	-	•
Посуд	•••••	■	•••••	•	•	•••	-	•	-
Кремій	•••••	•••••	■	••	-	-	•	••	-
Кістки тварин	••	•	••	■	••	-	•	-	-
Шкури	•	•	-	••	■	•	-	-	-
Ікла	•••	•••	-	-	•	■	-	-	-
Стріли	•	-	•	•	-	-	■	•	-
Товкачі	-	•	••	-	-	-	•	■	-
Пряжка	•	-	-	-	-	-	-	-	■

Табл. 3. Поєднання елементів поховального приданого в жіночих похованнях ДДБК

Область	Намісто	Ікла	Шкури	Кремінь	Черепи	КГ	Стріли	Пряжки	Посуд	Товкачі	Бронзові вироби
Ростовська	5 (31,25%)	1 (16,6%)	-	1 (11,1%)	1 (7,7%)	2 (18,2%)	1 (33,3%)	1 (33,3%)	1 (4,5%)	-	1 (50%)
Луганська	-	1 (16,6%)	4 (40%)	2 (22,2%)	4 (30,7%)	7 (63,6%)	-	-	4 (18,2%)	-	-
Донецька	4 (25%)	2 (33,6%)	-	3 (33,4%)	1 (7,7%)	-	-	1 (33,3%)	6 (27,3%)	1 (25%)	-
Харківська	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1 (25%)	-
Полтавська	1 (6,25)	1 (16,6%)	4 (40%)	-	4 (30,7%)	-	-	-	3 (13,6%)	-	-
Дніпропетровська	5 (31,25%)	1 (16,6%)	2 (20%)	2 (22,2%)	2 (15,5%)	1 (9,1%)	-	-	4 (18,2%)	1 (25%)	-
Запорізька	1 (6,25%)	-	-	1 (11,1)	1 (7,7%)	1 (9,1%)	1 (33,3%)	1 (33,3%)	4 (18,2%)	1 (25%)	1 (50%)
Херсонська	-	-	-	-	-	-	1 (33,3%)	-	-	-	-
ЗАГАЛОМ	16	6	10	9	13	11	3	3	22	4	2

Табл. 2. Види жіночого поховального “приданого” та їх поширення по областях

напівкоштовного каміння: 16 поховань. Ці прикраси трапляються як окремо, так і в поєднанні з іншим інвентарем. Саме вони зазвичай виступають одним із головних індикаторів жіночих поховань. Окремою категорією жіночих прикрас у бабинців є намиста, зібрані з ікл тварин. В різних варіантах вони складають або окрему низку (винятково ікла), або поєднуються з намистинами. Таких комплексів наразі відомо 6 (7% від загальної кількості); у чотирьох намиста склалися винятково з ікл. Слід зазначити, що в п'яти випадках кількість ікл є непарною: одне, три, п'ять, дев'ять та одинадцять. Р.О. Литвиненко зазначає, що в такі гарнітури прикрас належали переважно дорослим жінкам, проте в трьох випадках пастові намистини знаходились в похованнях маленьких дівчат. Загалом дослідник зазначає, що вважати бусини суто жіночою прикрасою не варто, бо в поодиноких випадках вони траплялися і в чоловічих похованнях [Литвиненко 2007, с. 160]. В якості суто жіночої прикраси Р.О. Литвиненко виділяє бронзові окуляроподібні підвіски, характерні для поховань дорослих жінок [Литвиненко 2007, с. 160].

Для доби європейської бронзи традиція використання намиста з іклами-підвісками не є унікальною. Ми знаємо ще принаймні одну культуру, яка має такі прикраси – це сербська культура Марос (Maros) періоду ранньої бронзи. Наприклад, протягом 1956-1969 рр. проводилося дослідження великого некрополю в Мокрині під керівництвом Милорада Гирича [Stefanović 2006]. Кількість розкопаних поховань була значною. Серед них чітко було виокремлено дві обрядові групи: чоловічу (у скорченому стані на лівому боці, орієнтація північна) та жіночу (у скорченому стані на правому боці, орієнтація південна). Серед іншого поховального приданого, у 23 похованнях було знайдено намиста з ікл тварин, у більшості випадків – ікла собаки. 22 з них були жіночими. Це були дівчата чи жінки різного віку, але здебільшого – від 20 до 40 років. Така традиція дуже схожа на бабинську не лише наявністю унікального типу прикрас, а й особливостями тілопокладання. С. Стефанович вважає, що така прикраса могла бути показником особливого статусу особи в соціумі, елементом проведення релігійних або ритуальних дій [Stefanović 2006, с. 209-210]. Вона мала би вказувати на приналежність до якоїсь визначеної частини населення, була такою собі розпізнавальною ознакою. На жаль, на сьогодні ми не маємо жодних археологічних або етнографічних підтверджень цієї гіпотези, тому питання приналежності таких поховань до прошарку жерців чи правлячої соціальної верхівки залишається відкритим.

В.В. Циміданов пропонує обережно ставитися до жіночих поховань, в яких є набори прикрас. На його думку, такі комплекси не обов'язково є показником приналежності небіжчиці до соціальної верхівки. Ймовірно, що поховані з наборами прикрас жінки можуть бути т.з. “нареченими” – дівчинами, які не встигли взяти шлюб за життя [Циміданов 2004, с. 32].

До третьої підгрупи поховального інвентарю жінок ми відносимо товчачі. Загалом, за даними Р.О. Литвиненка, відомо 14 випадків покладання кам'яних товчачів до могил [Литвиненко 2015, с. 116-117], з них 4 – до жіночих поховань. В одному з цих випадків у похованні також було знайдено залишки виробів з кременю, а в іншому випадку – посуд та кам'яну скребачку. Одне з поховань було парним. Здебільшого такі знаряддя відносять до виробничого реманенту. А знахідки їх у жіночих похованнях можуть мати кілька вірогідних тлумачень: від утилітарного призначення товчачів у побутовому житті до індикатора соціального статусу або приналежності до певної групи (роду?), ознакою якого вони виступають. В.В. Циміданов взагалі відзначає, що по відношенню до зрубної культури так звані “статусними” предметами можуть виступати абсолютно різні речі [Циміданов 2004, с. 7-11]. Одним з критеріїв, за яким їх виокремлюють – це частота потрапляння предметів у поховання. У нашому випадку (товчачі трапилися у 5% могил) вони, дійсно, могли бути індикатором певної професійної приналежності.

Окремо слід розглянути рештки тварин, які трапляються порівняно часто, поступаючись лише керамічному посуду. Виділяються такі частини: хребти, черепи, кінцівки, чи так звані “шкури”. Існує ряд трактувань таких об'єктів: від напутньої їжі до

тварин-охоронців і провідників до потойбіччя. Кістки тварин, на нашу думку, доцільно поділити на дві групи:

1. Шкури супроводжуючих тварин.
2. Напутня їжа.

Шкури супроводжуючих тварин. Одним із обрядових елементів, притаманних частині поховань ДДБК, виступають саме т.зв. “шкури” – кінцівки та черепи тварин (корови, вівці-кози чи коня). “Шкурою” вважається лише своєрідний набір кісток, до якого обов’язково входить череп тварини. Такі пакунки могли вкладати в різних частини могили: в ногах, біля голови, попереду чи позаду від похованого [Писларий 1991, с. 58]. Жіночих поховань, що супроводжувалися “шкурами”, наразі відомо 8. Серед них: 1 – парне та 1 – дитяче, 4 – у дерев’яній рамі. “Шкури” сполучаються з намистинами, астрагалами та посудом. Найчастіше “шкури” укладалися попереду небіжчиці – 6 випадків з 13. Також, їх укладали в ногах померлої. У Гнаровському (Запорізька обл.) в ногах небіжчиків було покладено два черепи – ліворуч і праворуч від ніг [Отрощенко, Салій 2013, с. 178]. Це поховання з Гнаровського цікаве ще й тим, що за спиною жінки було поховано дитину – вочевидь, дівчинку, з огляду на її відповідність жіночому обряду. 4 з 13 поховань – дитячі, ще одне припустимо належить дівчинці підліткового віку. Цікавим є також поховання 6 з кургану поблизу с. Михайлики (Полтавська обл.), де в парному похованні “шкури” були розташовані з обох торців дерев’яної рами, в головах небіжчиків [Луговая, Шилов 1990].

Р.О. Литвиненко зазначає, що «в індивідуальних похованнях жіночої обрядової групи раннього горизонту “шкури” тварин трапляються порівняно зрідка: загалом відомо 14 таких випадків (15% від загальної кількості комплексів із “шкурами”): серед них одне поховання визначене антропологом як жіноче, 13 – дорослі» [Литвиненко 2007, с. 159-160]. Загалом, на думку дослідника, «для жіночих поховань Дніпро-Донської БК “шкури” тварин не є характерним атрибутом, хоча й може трапитися іноді як супровід дорослих жінок» [Литвиненко 2007, с. 160].

Напутня їжа. Ще одна важлива частина похвального ритуалу – покладання до могили напутньої їжі. Для жіночих поховань ДДБК ми має 11 таких випадків. У 3 похованнях рештки тварин знаходяться за спиною небіжчиці. Цікавим є те, що 2 з них – дитячі. Наприклад, у похованні 16 кургану 1 біля с. Запорожець Донецької обл. знаходилося захоронення дитини, перекрите захороненням дорослого [Литвиненко, Зарайская 2004]. Хоча відкритим залишається питання щодо одночасності обох захоронень, натомість, дитячий комплекс демонструє яскравий жіночий обряд. У ньому за спиною дівчинки було укладено частину хребта. На кістках рук дитинки збереглися браслети з фаянсових намистин. У похованнях в дерев’яних рамах рештки тварин здебільшого розміщалися поза рамою.

І.О. Писларій зазначав, що наявність у похованні кісток тварин не може мати єдиного трактування. Свідомством того, що вони представляють саме напутню їжу, можна вважати наявність у похованні ножа. На думку дослідника, їжа в похованні може бути представлена не лише м’ясом, а й сиром, кашами або різними рідинами, які подавали в посуді [Писларий 1991, с. 59]. В жіночих похованнях ножі не трапляються, а от залишки їжі у вигляді кісток є, тому навряд чи ніж тут виступає саме маркером напутньої їжі. Багато уваги цьому питанню було приділено В.В. Цимідановим. Він зазначає, що їжа, особливо м’ясна, могла бути важливим індикатором статусу померлого всередині спільноти. Якщо взяти до уваги, що навіть серед скотарів, які були власниками великих стад худоби, м’ясо не часто вживали в повсякденному житті рядові представники громади, то наявність його решток у могилі може свідчити про поховання представника соціальної верхівки. Розвиваючи цю ідею, дослідник вказує на те, що у скотарів навіть існувала градація частин туші за ступенем престижності – ребра, кінцівки, крижі, тазові кістки, частини хребта, щелепи, лопатки. Таким чином, наявність якоїсь із цих частин в похованні могло бути б показником рангу померлого [Циміданов 2004, с. 50]. У випадку з жінками ми можемо припустити, що за цією схемою, наявність відповідної м’ясної частини могла би відповідати рангу її чоловіка або батька.

Третю групу жіночих поховань ДДБК складають могили, які містили дві категорії поховального приданого, не типового для жінок: кістяні пряжки та вістря стріл. Традиційно такі предмети пов'язують з чоловічими комплексами, що є типовим для більшості культур Євразійського Степу від доби бронзи до часів ранніх кочовиків (скіфів, савроматів і сарматів). У вітчизняній історіографії неодноразово поставало питання зв'язку між пряжками та колісничними культурами бронзової доби Євразійського Степу [Литвиненко 2004а, 2005; Отрощенко 1998].

Поховання жінок з таким “приданим” було розподілені на дві підгрупи: до першої було віднесено два поховання з вістрями стріл, до другої – три поховання з кістяними пряжками (табл. 3). Стосовно стріл можна було би припустити, що вони спочатку знаходились у тілі небіжчиці (смертельне поранення), але їх локалізація в могилі заперечує таку можливість. Відтак покладання стріл до поховання мало інше змістове навантаження. В одному з випадків стріли були єдиним елементом поховального приданого. Зазвичай трактування процесу переходу пов'язують зі забезпеченням небіжчика тими речами, що оточували його за життя, відображали елементи повсякдення; переміщуючись між світами, він мав би опинитись у новому місці в оточенні звичних речей. Природньо, що в різних культурах жіночими атрибутами вважалися посуд і прикраси, що ми й бачимо в більшості жіночих поховань ДДБК. Стріли можуть слугувати індикатором у визначенні статусності поховань.

Друга підгрупа – поховання з кістяними пряжками. Таких поховань на сьогодні відомо три – Вуглегірськ 1/1 [Клименко и др. 1994, с. 83], Ріпний 7/7 [Глебов 2004, с. 77-108; Рогудеев 2001, с. 405] і Мамай-Гора 161/7 [Тошев 1997, с. 82-83], відкриті на території Ростовської, Донецької та Запорізької областей. У двох випадках (Ріпний та Мамай-Гора) поховання були парними.

Традиційно кістяні/рогові пряжки асоціюються з чоловіками. В.В. Отрощенко пов'язує походження таких пряжок із доно-волзькою абашевською культурою, де вони начебто були атрибутом воїнів-колісничних, а на ранніх етапах одночасно виступали, як індикатор окремої соціальної групи. Поширюючись у середовищі колісничних, пряжки спочатку фіксували належність конкретної людини до цієї соціальної групи [Отрощенко 1998]. Між тим, слід зазначити, що на існування такого соціального прошарку в ДДБК вказують лише непрямі докази, серед яких фігурують і пряжки, як можливий елемент портупеї. Таку позицію не поділяє Р.О. Литвиненко, який, по-перше, заперечує віднесення ДДБК до почету колісничних культур, а по-друге, не бачить переконливих підстав вважати пряжки маркером колісничних, зокрема й тому, що зрідка в похованнях вони супроводжують жінок. Дослідник припускає, що частина цих виробів пришивалася у вигляді бляхи або підвішувалася як медальйон до різних частин одягу, в тому числі й до пасу, виконуючи при цьому не стільки функціональне, скільки семіотичне навантаження, виступаючи маркером якогось статусу, наприклад “адміністратора”, місце якого в окремих випадках могли посідати жінки [Литвиненко 2004, с. 275, 284]. Слід зазначити, що три згадані вище жіночі поховання з пряжками відносяться до раннього хронологічного горизонту ДДБК. Всі вони належать дорослим жінкам, і супроводжуються захороненнями дітей. Наявність супроводжуваних поховань, а також спорудження над їх могилами власних курганних насипів також може вказувати на їх високий ранг [Литвиненко 2004, с. 275].

Ян Турек у своєму дослідженні зауважував, що гендерні ролі – це непостійна складова [Turek 2013]. У різних народів вони мають не дві (жінка та чоловік), а більше категорій (жінка, чоловік, жінка-чоловік, чоловік-жінка). За таких обставин частина традиційно чоловічих функцій делегуються жінці, чи навпаки. Така ситуація залишається невизначеною до моменту ініціації, коли хлопчики офіційно отримують статус дорослого. До того їх могли вважати “безстатевими” і навіть, у випадку смерті, ховати відповідно до жіночого обряду. Схожі з ДДБК паралелі на рівні поховального обряду дають європейські шнурові культури та культура дзвіноподібних кубків, де, серед іншого, трапляється і змішаний поховальний

інвентар¹. У такому випадку наявність у жіночих похованнях суто чоловічого атрибуту – кістяної пряжки – може мати кілька пояснень:

- 1) відображення соціальної ролі;
- 2) визначення приналежності жінки до прошарку чи родини воїнів;
- 3) зміна гендерних ролей на протилежні (жіночої на чоловічу, і навпаки).

Як вже зазначалося вище, у першому випадку жінка могла належати до соціальної верхівки, виконувати роль “адміністратора”, яка обіймалася за визнанням чи була спадковою. Пряжка була таким собі індикатором статусу, своєрідним символом влади, яка не втрачалася і при переході до потойбіччя.

Висновки. Бабинські жіночі поховання надають невичерпний матеріал для археологічних, антропологічних та праісторичних розробок. Запропоноване дослідження є однією з перших спроб систематизації та інтерпретації відомих на сьогодні матеріалів могильників. Отримані нами результати аналізу поховального “приданого” було екстрапольовано на запропоновану для зрубної спільноти схему К.П. Бунятян і В.В. Отрощенко [Бунятян, Отрощенко 1995, с. 121], в результаті чого виділено 3 групи поховань:

1. Безінвентарні. Збігаються в обох схемах. Проте в ситуації з бабинськими жінками, ми не можемо остаточно віднести їх до незаможної частини населення. Вірогідно, що відсутність поховального інвентаря в цьому контексті компенсувалась складними поховальними конструкціями (курганом або досипкою), що може вказувати на ранжування, а не на статусність похованої.
2. Інвентарні жіночі поховання ДДБК відповідають групам з 2 по 5 (за схемою; друга група – повноправні представники спільноти середнього рівня; третя група – поховання з 1-2 ознаками підвищеного статусу, що, можливо, відносились до перехідної ланки від рядового общинника до знаті; четверта група – поховання з прикрасами; п’ята групи – поховання знаті [Бунятян, Отрощенко 1995, с. 121]), враховує, в залежності від інвентарного наповнення, приналежність жінок до рядових повноправних представників спільноти, перехідної ланки від рядового до знатного громадянина або знаті.
3. Нетипові інвентарні жіночі поховання можна частково співвідносити з 6 групою, за ознакою наявності супроводжуваних поховань.

Таке групування жіночих поховань, на нашу думку, може відповідати загальному розподілу соціальних ролей жінок людності ДДБК. З накопиченням джерел доцільним буде перевірити можливе ранжування в межах кожної з виділених груп. А загалом гендерні дослідження соціумів Бабинського кола, а ширше – скотарів бронзового віку півдня Східної Європи, видається доволі перспективним напрямом.

Грищук О.М.

ЖЕНЩИНЫ В БАБИНСКОМ СОЦИУМЕ

В статье исследуются женские погребения днепро-донской бабинской культуры. На материалах 87 погребений, идентифицированных по результатам антропологического исследования или по особенностям погребального обряда как женские, были выделены три основные группы захоронений, которые предположительно отображают социальную позицию женщин. Основным критерием при изучении данной проблематики выступает погребальное “приданное” умершей, а именно его наличие, виды, частота встречаемости в

¹ Прикладом такого комплексу для ДДБК є Ріпний 7/7, де, разом з фаянсовим намистом у напутньою їжею, було знайдено кістяну пряжку.

могиле. Предметы, которые укладывались в могилу вместе с умершей, были разнообразными: керамическая посуда, т.н. “шкурты”, бусы, браслеты, подвески из клыков животных, песты, наконечники стрел, костяные пряжки и кости животных.

Основываясь на этих материалах, захоронения были разделены на три группы: к первой были отнесены безинвентарные погребения, принадлежавшие рядовым представительницам ДДБК не имеющим высокого социального статуса. Вторая группа – представительницы более богатых слоев населения, обладающие предметами роскоши, статус которых, тем не менее, достигался так же за счет мужчины и по смысловой нагрузке не сильно отличался от первой группы. К третьей группе были отнесены погребения с нетипичным для женщин погребальным инвентарем – наконечниками стрел и костяными пряжками. Предполагается, что представительницы этой группы могли занимать высокое социальное положение в обществе, где таковое традиционно занимали мужчины. В определенных условиях они могли стать “администраторами” и выполнять традиционно мужские роли и функции.

Ключевые слова: эпоха бронзы, днепро-донская бабинская культура, погребальный обряд, гендерные роли, женщины.

Gryschuk O.M.

WOMENS IN BABYNE’S SOCIETY

The article is investigating the female burial of the Dnieper-Don Babyne culture, considered the place and role of women in society. On materials of the 87 graves identified as a female, according to the results of anthropological research, or on the specifics of the funeral rite, the three main groups of graves were identified, which reflect a gender and social position of women. The main criterion for the study of this problem appears burial "dowry" of the deceased, and it was his presence, types, frequency of placement in the grave. Objects that were placed in the grave with the dead women were varied: pottery or residues, animal bones and the so-called "Skins", necklaces, bracelets, or some beads, pendants made of fangs animals, pestles, arrowheads and bone buckles.

Based on these materials, burials has divided into three groups: the first were classified non-inventory of burial that belonged to representatives of ordinary DDBK do not have a high social status. The second group - the representative of the more affluent segments of the population, have luxuries that status, however, was achieved as well by men and in meaning is not much different from the first group. The third group included burials with atypical for women burial inventory - arrowheads and bone buckles. It is expecting that representatives of this group could hold a high social status in the society, where men traditionally occupy this. They could be “administrators” by Babyne society perform traditionally male roles and functions under certain conditions.

Keywords: Dnieper-Don Babyne culture, funeral rites, funerary dowry, women, Bronze Age.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Алѣкшин В.А. Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ (по археологическим материалам Средней Азии и Ближнего Востока) / В.А. Алѣкшин. – Л.: Наука, 1986. – 191 с.

Берестнев С.И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.) / С.И. Берестнев. – Харьков: Амет, 2001. – 264 с.

Берсенева Н.А. Женские погребения с оружием: реалии жизни или отображение социальной идентичности? (по материалам саргатской культуры) / Н.А. Берсенева // Вестник археологии, антропологии и этнографии. – 2011. – №1 (14). – С. 72-79.

Бунятян Е.П. Методика социальных реконструкций в археологии (на материале скифских могильников IV–III вв. до н. э.) / Е.П. Бунятян. – К.: Наук. думка, 1985. – 131 с.

Бунятян Е.П. Об уровне социально-экономического развития срубного общества / Е.П. Бунятян, В.В. Отрощенко // Проблемы культур начального этапа эпохи поздней бронзы Волго-Уралья: тез. докл. – Саратов, 1991. – С. 6-7.

Бунятян Е.П. Формы собственности на скот и способы их изучения по археологическим данным / Е.П. Бунятян, В.В. Отрощенко // Хозяйство древнего населения Украины. Ремесла и промыслы древнего населения Украины. – К.: Музейное объединение “Киево-Печерский государственный историко-культурный заповедник”, 1995. – С. 93-131.

Геннеп А., ван. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов / Пер. с франц. Ю.В. Ивановой, А.В. Покровской. – М.: Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 1999. – 198 с.

Глебов В.П. Исследование курганных могильников Репный I, Раскатный I, Калинов II / В.П. Глебов // Труды Археологического научно-исследовательского бюро. – Т. 1. – Ростов-н/Д, 2004. – С. 57-186.

Гуляев В.И. Погребальные памятники и погребальная обрядность: проблемы анализа и интерпретации / Под ред. В.И. Гуляев, В.С. Ольховский // Погребальный обряд: реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений. Сборник статей. – М.: Восточная литература, 1999. – С. 10-18.

Дубовская О.Р. Погребения культуры многоваликовой керамики Донетчины и Северо-Восточного Приазовья / О.Р. Дубовская // Археология и краеведение – школе: тез. обл. семинара. – Донецк, 1985. – С. 19-21.

Кислый А.Е. К вопросу о половозрастной дифференциации в среде срубных племен / А.Е. Кислый // Археология и методы исторических реконструкций // К.: Наук. думка, 1985. – С. 169-177.

Клименко В.Ф. Курганные древности Центрального Донбасса / В.Ф. Клименко, А.Н. Усачук, В.И. Цымбал. – Донецк: РИП “Лебедь”, 1994. – 127 с.

Ковалева И.Ф. Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке / И.Ф. Ковалёва. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1981. – 80 с.

Литвиненко Р.А. «Пряжки» и колесничество: проблема соотношения / Р.А. Литвиненко // МДАСУ. – № 2. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2004а. – С. 257-290.

Литвиненко Р.О. До проблеми псаліїв, бойових колісниць і воїнів-колісничих у бабинській культурі / Р.О. Литвиненко // Археологія. – 2005. – № 4. – С. 37-52.

Литвиненко Р.О. Стативно-вікова диференціація в поховальному обряді бабинських культур / Р.О. Литвиненко // МДАСУ. – № 7: Від неоліту до киммерійців. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2007. – С. 156-172.

Литвиненко Р.О. Поховання культурного кола Бабине з виробничим реманентом / Р.О. Литвиненко // Наукові студії: зб. наук. праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винники, Інститут археології Жешівського університету. – Вип. 8: Давні майстерні та виробництво у Вісло-Дніпровському регіоні. – Винники; Жешів; Львів: Апріорі, 2015. – С. 113-136.

Литвиненко Р.О. Керамічний посуд в поховальній обрядовості бабинських культур / Р.О. Литвиненко // Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. / під заг. ред. К.В. Балабанова. – Маріуполь: Вид-во МДУ, 2016. – С. 209-213.

Литвиненко Р.А. Курган епохи бронзи у села Запорожец / Р.А. Литвиненко, Н.П. Зарайская // АА. – № 14: Кургани Донбасса. – Донецк: Лебедь, 2004. – С. 203-232.

Луговая Л.Н. Михайликовский курган раннесрубного времени / Л.Н. Луговая, Ю.А. Шилов // Археологические исследования на Полтавщине. – Полтава, 1990. – С. 43-56.

Отрощенко В.В. К вопросу о социальной структуре племен срубной культурно-исторической общности / В.В. Отрощенко // Проблемы історії та археології Української РСР. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 162-163.

Отрощенко В.В. О ранней обрядовой группе погребений культуры многоваликовой керамики / В.О. Отрощенко // История и археология Слободской Украины: тез. докл. и сообщ. Всеукраинской конф. – Харьков, 1992. – С. 163-165.

Отрощенко В.В. Феномен кістяних пряжок / В.В. Отрощенко // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1998. – С. 113-117.

Писларий И.А. О методе проверки однородности массива археологических памятников / И.А. Писларий // Новые методы археологических исследований. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 169-193.

Писларий И.А. Погребальный обряд племен культуры многоваликовой керамики / И.А. Писларий // Древняя история населения Украины. – К., 1991. – С. 52-66.

Рогудеев В.В. Могильник Репный I и проблема преемственности посткатакомбных и раннесрубных памятников степного Подонья / В.В. Рогудеев // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: матер. междунар. науч. конф. – Самара, 2001. – С. 404-413.

Серегин Н.Н. Общие и особенные характеристики женских погребений раннесредневековых тюрок Центральной Азии (к реконструкции некоторых аспектов гендерной истории) / Н.Н. Серегин // Вестник археологии, антропологии и этнографии. – 2012. – №2 (17). – С. 61-69.

Тощев Г.Н. Памятники неолита и бронзы на Мамай-Горе (по материалам раскопок 1988-1995 гг.) / Г.Н. Тощев // ДСПК. – Вып. VI. – Запорожье, 1997. – С. 71-84.

Фіалко О.Є. Поховання дівчат зі зброєю в скіфському кургані на Херсонщині / О.Є. Фіалко // Археологія. – 2012. – № 1. – С. 82-92.

Формализованно-статистические методы в археологии (анализ погребальных памятников) / [В.Ф. Генинг, Е.П. Бунятян, С.Ж. Пустовалов, Н.А. Рычков]. – К.: Наук. думка, 1990. – 304 с.

Цимиданов В.В. Социальная структура срубного общества / В.В. Цимиданов. – Донецк, 2004. – 204 с.

Stefanović S. Animal canines as possible symbol of rank in Early Bronze Age Mokrin / S. Stefanović // Structural and Semiotic Investigations in Archaeology / ed. A.V. Yevglevsky. – Donetsk: Donetsk University Press, 2006. – P. 488-494.

Turek J. Children in the burial rites of complex societies. Reading gender identities / J. Turek // Child and childhood in the Light of Archaeology. – Wrocław: Chronicon, 2013. – P. 75-87.